



# Tarihyazımından Tarihsöküme: Tarihe Bir Metin Olarak Yaklaşmak

**Murat COŞKUNER\***

## Özet

Postyapısalcılık, toplumun bir metin gibi yapılandığını ve onu anlamının dilin mantığını kavramaktan geçtiğini savunur. Tarihyazımını, postyapısalcılık bağlamında tartışmayı deneyen çalışma, onun tüm bileşenlerinin de dilin çözümlenmesiyle anlaşılabilirliğini ileri sürmektedir. Resmi nitelikte dahi olsa tüm tarihyazımları nihayetinde bir yorumlama veya okuma modudur. Dolayısıyla diğer tarih yorumlarının da en az onun kadar geçerli olduğu ifade edilecektir. Tarihin bir metin gibi kurulduğu ve bu bakımdan yeni okumalar ile yorumlamalara açık olduğu için her daim yeni okumalarla yeniden yazılabileceğine değinilecektir. İki bölümden oluşacak çalışmanın kapsamı içerisinde ilk bölümde postmodern bakış açısına göre bilmenin değil de anlamın ön plana çıkmaya başladığı incelenecek ve bunun tarih disiplinine yansısı analiz edilecektir. İkinci ve son bölümde ise postmodern yazarlar tarafından tarihin nasıl algılandığı üzerinde durulacaktır. Gerçeklik ve otantiklik iddiasında olan tarihyazımı tezlerine karşın tarihin dile ve onun kullanım biçimlerine oldukça bağımlı olduğu postyapısalcı tez üzerinde durulacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Tarihyazımı, Postyapısalcılık, Metin, Dil

## Abstract

Poststructuralism argues that society is structured like a text and understanding it requires comprehending the logic of language. The study, which tries to discuss historiography in the context of poststructuralism, will argue that all its components can be understood through the analysis of language. All historiographies, even the official ones, are ultimately a mode of interpretations or readings. Therefore, it will be stated that other historical interpretations are at least as valid as the official one. It will be mentioned that history can always be rewritten with new readings since it is structured like a text and is open to new readings and interpretations in this respect. The study consists of two sections. The first section argues the meaning rather than knowing comes to stand out and examines the reflection of this postmodern perspective on the discipline of history. In the second and last section, it will be focused on how history is perceived by postmodern writers. Although the historiography proclaims itself as the only reality and authenticity, the poststructuralist thesis argues that history is highly dependent on language. Hence, in this section its usage patterns will be emphasized.

**Keywords:** Historiography, Poststructuralism, Text, Language

\* Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,  
muratcoskuner1@gmail.com, ORC ID: 0000-0003-1144-6342

## Giriş

Toplumsal dünyanın dil, din, mit ve tarih gibi sembolik sistemler olmaksızın kurulamayacağı<sup>1</sup> düşüncesi 19. yüzyıldan itibaren güçlenerek günümüze ulaşmıştır. Toplum da dahil olmak üzere tüm dünyanın bir metin gibi yapılandığını ve bunları anlamının dilin mantığını anlamaktan geçeceğini savunan postmodern teoriler içinde yer alan postyapısalcılık bu bağlamda sembollerin güçlü işlevlerine vurgu yapan çağdaş bir yaklaşımdır. Tarihin ve tarihyazımına dair tüm bileşenlerin de dilin çözümlenmesiyle anlaşılıp yerli yerine oturtulabileceği savunan bu söylem teorisine göre resmi ya da milli olsun tarihyazımı yalnızca mevcut yorumlardan veya okuma modlarından bir tanesidir ve ancak diğer yorumlar kadar geçerlidir.

Tarihyazımının neredeyse tüm devletlerde resmi bir nitelik taşımasından dolayı olanca güçlü konumuna rağmen aslında oluşturulmuş bir söylem olduğu tezi literatürde oldukça yaygın bir bakış açısını oluşturur. Tarihyazımı ile anlatı ve hikâye gibi dilsel söylemler arasındaki bağlantıyı vurgulayan yazarlardan Paul Ricoeur *Zaman ve Anlatı* adlı çalışmasında her tür tarihyazımının, hatta en az anlatsal, en yapısalcı olanının bile, anlatıların üretim kurallarına göre oluşturulduğunu ifade eder.<sup>2</sup> Yazar, tarihçilerin kullandıkları birliklerin (toplum, sınıflar, zihniyetler vb.) yine soyut kategorilerin belirlediği toplulukları oluşturan sıradan insanların ve kahramanların özellikleriyle üstü kapalı bir biçimde de olsa, donanmış “yan kişilikler” olduğunu belirtir.<sup>3</sup> Kurgusal karakterine “gerçek” sıfatını kazandırmak için tarihyazımının bir takım jestlere başvurduğunu savunan Certeau’ya göre ise tarihyazımı “söylemi bir referans sistemiyle donatmayı, ona ‘anlatımcı’ bir işleyiş kazandırmayı, ‘gerçekler’i kullanarak onu yetkili kılmayı ve nihayet onu bilgi olduğu varsayılan bir şekilde kurumsallaştırmayı hedefler.<sup>4</sup> Ancak yazara göre bu yine de onun gerçek statüsüne erişmesine olanak vermemektedir. Tarihyazımının karakterini açığa çıkarmaya çalışan bu eserler onun hakikat mertebesinde çıkardığı çağrının oldukça zayıf temelleri olduğunu göstermesi bakımından oldukça

<sup>1</sup> Ernst Cassirer, *İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980, s. 174.

<sup>2</sup> Paul Ricoeur, *Zaman ve Anlatı: Bir*, çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016, s. 11-20.

<sup>3</sup> Roger Chartier, *Yeniden Geçmiş: Tarih, Yazılı Kültür, Toplum*, çev. Lale Arslan, Ankara: Dost Yayınları, 1998, s. 86.

<sup>4</sup> Michel de Certeau, *Tarih ve Psikanaliz*, çev. Ayşegül Sönmezay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009a, s. 70.

önemlidir. Buna mukabil, tarihin bir metin gibi nasıl kurulduğunu ve bu bakımdan yeni okumalar ile yorumlamalara açık olduğunu dolayısıyla tarihin her daim yeni okumalarla yeniden yazılabileceğine dair postyapısalcı teorileri kullanan postmodern bakış açlarına değinmemektedirler. Bu postmodern literatürü özetlemeyi amaçlayan çalışma tarihyazımına yönelik eleştirel çalışmaları değerlendirmeye alacaktır.

İki bölümden oluşacak çalışmanın kapsamı içerisinde ilk bölümde modern bilim anlayışı ve bu anlayışın nasıl giderek gerilediği buna karşın bilmenin değil de anlamın nasıl ön plana çıkmaya başladığı incelenecektir. Bunun tarih disiplinine yansısı tarihyazımının postmodern niteliği ön plana çıkarılarak analiz edilecektir. İkinci ve son bölümde ise postmodern yazarlar tarafından tarihin nasıl algılandığı üzerinde durulacaktır. Gerçeklik ve otantiklik iddiasında olan tarihin ve tarihyazımının tezlerine karşın postyapısalcı teoride onun dilsel niteliğinin ön plana çıkarıldığı bu nedenle tarihin dile ve onun kullanım biçimlerine oldukça bağlı olduğu tezi üzerinde durulacaktır.

## **Anlamın Yükselişi: Postmodern Dönemde Dil, Metin ve Anlam**

Bilginin modern teorisi, nesnenin bilgisine evrensel bir öznenen yola çıkmak suretiyle ulaşılabileceğini ve bu bilginin de objektif olacağına dair bir tasavvura sahiptir. Bilimle uğraşan bilim adamların niteliği üzerine normatif bir çıkarımın katkıda bulunduğu bu anlayışın önemli isimlerinden biri olan Sosyolog Robert Merton bu açıdan önemli yazarların başında gelir. Bilime, dışarıdan gelebilecek müdahalelerin pek mümkün olmadığına dolayısıyla bilimcilerin de dış tazyiklere maruz kalmadan salt kendi alanlarının prosedürlerine bağlı kalarak işlerini yürüteceklerine dair anlayışıyla Merton salt bilimsel ve evrensel bir özne tasavvuruyla bilimsel alanın sterilizasyonunu sağlar. Yalnızca bilime inanan ve hayatını bilimden başka bir şeyin yönlendirmediği bilim adamlarına duyduğu inanç mutlak gerçeğin peşinde koşan ve sadece onun için yaşayan insanlardan oluşan bir dünya tasavvurunun oluşmasına yol açar.

Bilimsel alanları, dış tazyiklerin müdahalesine karşı korunaklı ve özerk birer mabed olarak görme eğilimi elbette 19. yüzyılda gerçekleşmeye başlamış olan modern disipliner bölüşümün bir sonucu olarak okunabilir. 19. yüzyıl hâkim liberal ideolojisi ısrarla modernitenin üç toplumsal alanın ayrışmasıyla tanımlandığını öne sürüyordu. Pazar,

devlet ve sivil toplum. Bu üç alanın farklı mantığa göre işlediği savunuluyor [...] onları araştıran üç disiplini de (İktisat, Siyaset Bilimi ve Sosyoloji) [...] kendi çalışma prosedürleri olan, bilimsel yasalar arayışındaki disiplinler biçiminde tanımlıyorlardı.<sup>5</sup> Disiplinlerin ve bu disiplinlerle uğraşan uzmanların birbirinden ayrılması ve tamamen kendi alanlarına yönelmeleri modern toplumun bir amentüsü olarak görülüyordu.

Modern bakış açısı geçmişi araştırmak için ise tarih disiplinini yeni bir forma sokarak daha çağdaş bir bakış açısını oluşturma amacındaydı. 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başlarında kendisini bilimsel bir disiplin olarak inşa eden tarihyazımı bu bağlamda kendisini geleneksel tarihyazımından ayırırken ikili bir kavram setine dayanıyordu. Geçmişin objektif ve gerçek tarihi, uydurulmuş hikayeleri içerdiği düşünülen mitlere karşı konumlandırılıyordu. Mit ve tarih zıtlığı *mitos-logos* zıtlığı üzerinden devralınmıştı. Bu bakımdan tarihyazımının mantığı da tıpkı modernliğin mantığı gibi bir saflaştırma eğilimi taşımakta ve neyin tarih ya da neyin tarih dışı olduğuna dair net bir ayrıma dayanıyordu. Hatta bu ayrım çoğu zaman belli halkların tarihi olmadığına dair bakış açılarını da besliyor, tarihi yalnızca yazıyla özdeşleştirerek geleneksel dünyaların ürettiklerine tamamen gözlerini kapatıyordu. Ancak modern dünyanın toplumsal alanlar ve sınırları birbirinden net bir şekilde ayırma ve ikili karşıtlıklar üzerinden dünyayı algılama yönündeki arzusu toplumsal, siyasal ve ekonomik alanlarda bu isteğin hilafına gerçekleşen pek çok gelişme ile zamanla aşınmaya uğradı.

Kapitalizmin sonucu olan küresel ekonominin sınır tanımazlığı, toplumun giderek görselleşmesiyle eğlencelik bir ürün haline gelmesi, askeri müdahaleler, dünya çapında çıkan büyük nükleer savaşlarla sınırların değişmesi, terörizmin dünyanın tüm coğrafyalarında görülmesiyle toplumların güvenliğinin yalnızca iç sınırları korumakla mümkün olmadığı düşüncesinin gelişmesi, iletişim ve ulaşım teknolojilerinin ilerlemesinden dolayı ulus-devletlerin sınırlarının daha geçirgen hale gelmesi, küresel göçler ve insan hareketlilikleri ve riskler ile belirsizliklerin günümüz toplumlarının bir gerçeği haline dönüşmesi yeni dünyayı tanımlayan ve belirsizlik ile muğlaklığı toplumsal gerçeklikler haline getiren gelişmeler oldu. Pek çok yazar bu gelişmeleri

<sup>5</sup> Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açm*, İstanbul: Metis, 2000, s. 11-15.

yeni bir çağın eşiğine girilmiş olmanın işaretleri olarak okurken Jean Baudrillard gibi çağdaş sosyologlar bu yaşananları postmodernlik çağının yansımaları olarak ifade etti. Baudrillard, üretim ve endüstri kapitalizminin egemenliğindeki modernlik çağından yeni teknoloji, kültür ve toplum biçimleri tarafından oluşturulan sanayi sonrası postmodernlik çağına girildiğini iddia ediyor, postmodern toplumun tüm sınırların, alanların, aşağı ve yukarı kültürlerin görünüş ve gerçek arasındaki ayrımların ortadan kalktığı bir örgütlenme tarzı olduğunu savunuyordu.

Modernizmin ve aklın girdiği bu krizin aynı zamanda sosyal bilimlerin de krizi olduğunu belirtmek gerekir. Robert Merton'un yukarıda ifade edilmiş dış tazyiklerden azade bilimsel alanında 1960'lı yılların başlarında itibaren açılmaya başlayan gedikler buna kanıt olarak sunulabilir. Thomas Kuhn'un *paradigma* kavramı ve kavramın sahip olduğu anlam bu yarıkların onarılamayacak derecede ağır olduklarını göstermiştir. Kuhn, bir tarihsel dönem ve belli bir bilimsel cemaat tarafından kabul görmüş teoriler, metotlar ve kavramlar bütününe paradigma adını vermekte ve böylece onların geçiciliğiyle bağlamsal niteliklerine vurgu yapmaktadır.<sup>6</sup> Yazar paradigmanın karşılaştırılama özelliğinin altını çizerek, her paradigmanın bir dönem için doğru ve gerçek olanı veya olabilecek olanı, araştırılmaya değer olanı veya olmayanın sınanma, ifade edilme ve ortaya konma şartlarını sunduğunu savunur. Özetle, her bir paradigmanın kendi geçerlilik şartlarını içinde barındırdığını belirtir. Kendi geçerlilik şartlarını içinde barındıran bir paradigmanın diğer paradigmaların bakış açılarından eleştirilemeyeceği burada özellikle önem arz eder. Bilimsel alanda gerçekleşen ve geçicilik ile bağlamlara verilen değerlerin yükselişini imleyen bu gelişme artık modernizm sonrası bir döneme girildiğini işaret etmektedir. Ortaya çıkan dünyanın yeniden tanımlanması gerektiğini düşünen yazarlardan Jean-François Lyotard bu dönemi postmodern durum olarak nitelendirmeye başlayacaktır.<sup>7</sup>

Postmodernizm yeni bir dünya görüşü olarak ilk kez Arnold Toynbee'nin *A Study of History* adlı çalışmasında ele alınmıştır. Sosyo-kültürel bağlamlarda yaşanan dönüşümü ifade etmek isteyen Toynbee'e göre Batı medeniyeti 1875 yılından itibaren başlayan ve postmodern

<sup>6</sup> Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, İstanbul: Kırmızı Yayınevi, 2021.

<sup>7</sup> Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1984, s. 6.

çağ olarak nitelendirilen yeni bir dönemine girmiştir. Postmodern çağ ona göre Batı'nın çöküşüyle paralel olarak gelişecek savaşlar ve kargaşaların yaşanacağı dönemi imlemektedir. Medeniyetlerin çatışması tezleri bağlamında ifade edilmiş olan postmodernlik durumunu Batı merkezli bir paradigmaya sıkıştırmadan ve daha objektif bir şekilde değerlendiren yazarlar ise özellikle bilimin mahiyeti, iletişim araçlarının gelişmesi, toplumun görselleşmesi, büyük anlatıların yokluğu ve bireyselliğin temayüz edişinin toplumdaki sonuçları üzerine eğilirler. Örneğin Lyotard'a göre postmodern durum, sanayi sonrası toplumlar da bilginin statüsünde meydana gelen değişim olarak tanımlanabilir. Bu durumun belirleyici özelliğini büyük anlatıların ortadan kalkması ve açıklayıcılıklarını kaybetmeleri olarak ifade eden<sup>8</sup> yazara göre büyük anlatıların ortadan kalkması, bu anlatıların statülerini yeniden konumlandırmayı dayatmaktadır. Büyük anlatıların gerçeği dile getiren ya da hakikati gözler önüne seren söylemler olmadığını ifade eden yazara göre işte postmodern dönem de bu epistemolojik kopuşun adı olarak tanımlanabilir. Bu durumda postmodern dönemin temel epistemolojik yaklaşımı nedir sorusuyla karşılaşılır.

Postmodern dönemin temel epistemolojik yaklaşımını oluşturan postyapısalcılık, modern kavramları ve istikrarlı bir şekilde oluşturulmuş olduğu düşünülen yapıları yapıbozuma (*deconstruction*) uğratarak işler. Bu akımın en önemli temsilcilerinden Jacques Derrida'nın yapıbozumcu yaklaşımına göre epistemoloji bilgiyi elde etme amacına sahip olduğu müddetçe yanlış bir yolda ilerleyecektir. Ancak bilgi yerine anlamın elde edilmeye çalışılması onu doğru yola sokacaktır. Düşünüre göre yapıbozumu bu çabanın bir aracı olarak okumak mümkündür. Yapıbozumda bilgi ve hakikatin yerine anlam geçmiştir. Modern bilim anlayışındaki genelleyici ve kapsayıcı kuramlar yapıbozuma uğratılmış ve önemli bir işleve sahip olan semboller ile dil dünyanın ve toplumun anlaşılmasında ön plana geçmiştir.

Postmodern yaklaşıma göre toplumu, gerçekliği ve dünyayı anlama etkinliği daima birtakım semboller aracılığıyla gerçekleşir. İnsanoğlu anlamaya çalıştığı bu gibi oluşumlarla doğrudan karşı karşıya gelmez. Arada daima bir sembolik sistemin dolayımı bulunur. Gilles Deleuze, Jacques Derrida, Michel Foucault, Roland Barthes, Jean-François Lyotard ve Jean Baudrillard bu yaklaşıma sahip düşünürler olarak sembollerin önemine vurgu yaparlar. Dünyanın insan-

<sup>8</sup> Lyotard, *a.g.e.*, s. 7.

ların zihninden bağımsız bir şekilde dışarda olduğunu ancak dünyayı betimleyen ve anlam kazandıran kelimelerin dışarda değil, insanın zihninde olduğunu savunan bu bakış açısına göre dünyaya ilişkin gerçekler insan zihninden bağımsız olamazlar. Bunun nedeni dünyayı betimleyen ve açıklayan kelimelerin dışarda değil de insan zihninde bulunmasıdır.<sup>9</sup> Bu bakımdan bir sembolik sistem olarak dilin üzerinde özellikle durmak gerekir.

Dilin kendi gerçeğini yansıttığında ısrar eden yazarlardan biri olan Deleuze'e göre, dilin bize buyurduğu gerçekliğin dışında bir gerçeklik yoktur. Ona göre "olgulara inanmakla hata yaparız çünkü yalnızca göstergeler vardır. Hakikate inanmakla hata yaparız çünkü yalnızca yorumlar vardır."<sup>10</sup> Derrida ise *De la Grammatologie* adlı çalışmasında metin dışı yoktur (*hors-texte*) cümlesini kullanır. Düşünür bununla maddi gerçekliğin var olmadığını değil, insan zihninin gerçekliğe yalnızca semboller ve dolayısıyla dil dolayımıyla erişebildiğini kasteder.<sup>11</sup> Derrida'ya göre istikrarlı bir öznelliğe inanan birisi kendisinin imgelerin bir inşası olduğunu kabul etmez. Keza milletler ve tarihler gibi inşalardaki kör inançlar yani kendi kendine yeterli olan gerçekler sadece anlamın aslında nasıl çalıştığına dair derin bir görmezden geliştikten beslenir. Bu görmezden geliş, bütün sembol ve dil sistemlerinin mutlaklara değil, farklara dayandığını bilmemekten kaynaklanır. Tüm bu göreceliği üreten şey sembol ve dil sistemlerini çoğaltan bağlamlardır. Derrida'nın söylediği gibi, "mutlak dayanağın herhangi bir merkezi yoktur sadece bağlamları vardır."<sup>12</sup>

Dilin ve bağlamların altını çizen bu bakış açılarının, modernist teorilerin temelini oluşturan insan ve akıl merkezli evrensel kuramlara, değer ve yöntemlerin kendilerinin dışında bir gerçeği yansıttıkları savının yanlışlığına yöneltilen oldukça güçlü birer itiraz oldukları söylenebilir.<sup>13</sup> Burada postmodern yazarlar için tüm kültür, toplum ve kelimenin en geniş anlamıyla şeylerin tümünün metinler olarak kurulduğu gerçeği karşımıza çıkar. Bütün iş metinleri okuma ve yorumlamadır. Postmodern düşünceye göre bir metin olarak nesne, öznenin algılayı-

<sup>9</sup> Richard Rorty, *Contingency, Irony and Solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

<sup>10</sup> Gilles Deleuze, *Proust ve Göstergeler*, çev. Ayşe Meral, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016, s. 97.

<sup>11</sup> Jacques Derrida, *Of Grammatology*, trans. Gayatri Chakravorty Spivak, Maryland: Johns Hopkins University Press, 1976, s. 158.

<sup>12</sup> Jacques Derrida, *Margins of Philosophy*, trans. Alan Bass, Chicago: University of Chicago Press, 1982, s. 320.

<sup>13</sup> Dilek Doltaş, *Postmodernizm: Tartışmalar ve Uygulamalar*, İstanbul: Telos Yayıncılık, 1999, s. 26.

şından ve yorumundan bağımsız olarak değerlendirilemez, nesne ile onu tanımlayan özne birbirinden ayrıştırılamaz, çünkü özne nesneyi belirlerken kendi kişisel özelliklerini ve okuma modunu da ona aktarmış olur. Araştırmacı ele aldığı nesneyi kendi yorumlama çerçevesine göre şekillendirir. Nesne bu işlemten sonra, artık işlenmiş bir nesnedir. Nesneyi öznenin öznelliğinden koparıp ayrıştırmak mümkün olamayacağı için nesnellikten söz etmek de mümkün olmamaktadır. Yorumlama işleminin öneminin özellikle altını çizen Derrida bu bağlamda metinlerin okunması ve yorumlanmasında iki tür yorumcu olduğunu belirtir. Düşünüre göre bunlar şairler ve hahamlardır. “Üstün olan Tanrı’nın veya silinmiş bir yazarın ortadan kayboluşunun”<sup>14</sup> hiçbir zaman farkında olmayan haham, kökeni araştırmakta, anlamı geri kazanmayı denemekte, metni esasında mektuba benzeyen şekilde belirli bir yerden gelen belirli bir mesaj olarak görmektedir. Öte yandan Derrida’ya göre şair ise metnin sırrını, dipsiz boşluk olduğunu anlamıştır. Önündeki sembol dolu metnin “ne doğal bir mevkiye ne de doğal bir merkeze sahip olduğunun”<sup>15</sup> farkına varmıştır.

## **Tarihyazımından Tarihsöküme: Tarihe Bir Metin Olarak Yaklaşmak**

Postmodern dönemde dile, yorumlamaya ve sembollere verilen değerin artışıyla tarih disiplini ve tarihyazımının da yeniden gözden geçirilmeyeceği ve yeni bir anlayışla ele alınmayacağı düşünülemezdi. Tarih disiplininin de bu bağlamda dil ve dilin doğası tarafından şekillenen bir içerik olarak algılanmaya başlaması gecikmedi. Bunlara yönelik postmodern eleştirinin onun modernizmle kurduğu özgül ilişkide ortaya çıkardığı sonuçlara odaklanması kaçınılmazdı. Geçmiş ile geçmiş üzerine yapılan yorumlar arasında kesinlikle bir uyum olduğuna dair bakış açıları bu bağlamda en çok eleştiriye tabi tutulan görüşlerin başını çekti. Geçmişin hakiki bir temsilinin sunulabileceğine dair varsayımlar tümüyle reddedildi. Tarihsel kanıtlar ve yorum arasındaki ilişkide kanıt olarak adlandırılan veriler, arşiv belgeleri ve kaynakların geçmişe referans vermediği aksine geçmişe dair yapılan yorumları içerdiği kabul edilmeye başlandı. Bunlara benzer daha pek çok eleştiri modern tarihyazımının itibarında derin yarıklar açtı.

<sup>14</sup> Jacques Derrida, *Writing and Difference*, trans. Alan Bass, Chicago: University of Chicago Press, 1978, s. 294.

<sup>15</sup> Derrida, *a.g.e.*, s. 297.



Tarihin, iktidar ile olan yakın bağının sorgulanması bu bağlamda en dikkat çeken eleştirilerin başında geldi.

Her ne kadar kendisi postmodern bir düşünür sınıfına dahil ediliyor olmasa da modernizmin önemli eleştirmenlerinden biri olan Walter Benjamin'in tarih ve tarihçinin iktidar ile bütünleşmiş olduğuna yönelik eleştirisi postmodern tarihçiler için esinleyici bir içeriğe sahip olmuştur. Tarihçinin her zaman galip gelenle özdeşleştiğini savunan Benjamin bir dönemin iktidar sahiplerinin önceki dönemin iktidar sahiplerinin mirasçıları olduğunu ve devraldıkları mirasın da *kültür varlıkları* denilen şeyler olduğunu ifade eder. Hatta daha da ileri giderek "kültür alanında hiçbir belge yoktur ki aynı zamanda bir barbarlık belgesi olmasın"<sup>16</sup> diyen Benjamin, tarihin, iktidarların yıkıntılarının tarihi olduğunu ifade eder. Tarihin ve tarihçinin hep şimdiki zamanla malul olduğuna yönelik bir itirazdan beslenen bu bakış açısına göre tarih "homojen ve boş bir zaman" değil ama şimdiki zamanla, şimdiki zamanın güç ilişkileriyle dolu bir kurgudan ibarettir.<sup>17</sup> Tarihin ve tarihçinin dönemindeki güç ilişkileriyle olan sıkı ilişkisini Jan Assman'ın yaklaşımında da görmek mümkündür. Ona göre de her tarihyazımı, yazıldığı dönemde yazanın ve onun emrinde olduğunun çıkarları ile belirlenir.<sup>18</sup> İktidar ve güçle tarih arasında kurulan bu ilişki, bakışları her zaman tarihin yazıldığı döneme ve bağlamlara yönlendirmeyi gerekli kılmaktadır. David Bloor'un bilimsel bilgi için söylediklerini bu bağlamda tarihyazımının da paylaştığını söylemek mümkündür. Bloor'a göre bir bilgiyi doğru yapan şey, gerçeklikle uygunluğu ve rasyonalist bilimsel bir yöntemle sınanmış olması değil, göreceli bir inanç olarak ona inananların göreceli ölçütleriyle uygunluğudur. Bu nedenle hem bilimsel faaliyeti çevreleyen kurumsal veya sosyal faktörlerin veya egemen ideolojilerin tahlili yapılmalı hem de bilimsel olguların nasıl üretildiği-inşa edildiği yerinde gözlemlenmelidir.<sup>19</sup> Güç ilişkilerinin tarihyazımındaki derin etkisini tarihçiler üzerinden analiz eden Enzo Treverso'ya göre ise tarihçi hem geçmişini hem de geleceği şimdiki zamanla diyaloga girerek icat eder ve bu da daima günün güç ilişkilerine bağlıdır.<sup>20</sup>

<sup>16</sup> Walter Benjamin, *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993, s. 41.

<sup>17</sup> Benjamin, *a.g.e.*, s. 31.

<sup>18</sup> Jan Assman, *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018, s. 47.

<sup>19</sup> David Bloor, *Knowledge and Social Imagery*, Chicago: Chicago University Press, 1991, s. 3-8.

<sup>20</sup> Enzo Treverso, *Savaş Alanı Olarak Tarih*, çev. Osman S. Binatlı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013, s. 217.

Tarihyazımı modern anlamını nesnelliğe referansla edinmiş olmasına karşın, iktidara ve güç ilişkilerine bağımlılığı ile tarafgir doğası ulus devletlerin inşa sürecinde kendini açık bir şekilde göstermiştir. Geleneksel medeniyetlerin insanların tarihe kendi başına hiç değer vermemelerine karşın<sup>21</sup> ulusal devletlerde bu kesinlikle tersine dönmüştür. Bilinen en kuvvetli ön-millî çimento 19. yüzyıl jargonuyla “tarihsel bir millet”<sup>22</sup> olduğundan dolayı tarih, devletlerin ihtiyaç duyduğu epik geçmişin sergilendiği bir sahne haline getirilmiştir. Renan, tarihi yanlış yazmayı bir millet olmanın parçası olarak görmüştür. Bu bakımdan modern ulus devletlerin her zaman desteklediği ve yer altına itmeye çalıştıkları tarihler olmuştur. Kurumların hatta devletlerin desteklediği resmi bellekler olduğu gibi bir de yeraltındaki gizli ya da yasak bellekler olmuştur.<sup>23</sup> Resmi tarihlerin, devletlerin kurucu yasaları ile sahip oldukları bu yakın ittifakı açık bir şekilde ortaya seren Carlo Ginzburg ve Jan Assman gibi yazarlara göre tarih, varlığı itibarıyla kurucu yasaya çok şey borçludur. Borçlarını ise yasayı takip etmekle ödemektedirler. Treverso’nun aktardığı üzere, tarihin yazılması doğumu hukuka çok şey borçlu olan bir zanaattır.<sup>24</sup> Assman bu bağlamda Yahudi topluluğu ile bellek arasındaki ilişkiye dayanarak şunları belirtir. “Hatırla” emri aynı ölçüde bağlayıcı iki alana ilişkindir. Her halükârda ve harfiyen yerine getirilmesi gereken yasa ve bu yasanın nedenini ve temelini oluşturan öykü. Yasalar, öyküler sayesinde anlam kazanır. Mısır’dan çıkış öyküsü unutmayan, yasanın özgürlük anlamına geldiğini unutmaz ve ona uymaya razı olur. Assman’a göre bu, geçmişle ilişki kurmanın tamamen yeni bir biçimidir. Tüm topluluklar kökenine ilişkin öykülerin öncülüğünde yaşamlarını kurarlar, davranışlarını ve düzenlerini ona dayandırırılar.<sup>25</sup> Ancak öyküyü, anlatıyı yasa haline getirmek daha önce düşünülmemiştir.

Toplumun veya devletin kurucu yasası ve buna ilişkin öykülemeyi göz önüne alan postmodern yazarların, tarihi bilimsel bir disiplin olarak görmeyi reddettiklerini belirtmek gerekir. Postmodern yazarlara göre tarih, şiir, öykü ve anı kabilinden, içinde yoğun bir şekilde öznel bakış açılarını barındıran ve bu bakımdan serbest yazım tekniklerinin kullanıldığı bir metin çeşididir. Kendisi postmodern bir tarihçi olarak

<sup>21</sup> Mircea Eliade, *Edebi Dönüş Mitosu*, çev. Ümit Altuğ, Ankara: İmge Kitabevi, 1994, s. 135.

<sup>22</sup> Eric Hobsbawm, *Millîyetler ve Milliyetler*, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995, s. 94-95.

<sup>23</sup> Enzo Treverso, *Geçmiş Kullanma Kılavuzu*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Versus Kitap, 2009, s. 44.

<sup>24</sup> Treverso, 2013, s. 194.

<sup>25</sup> Assman, *a.g.e.*, s. 157.

anılmasa da Foucault'nun çalışmaları bu konuda ilham verici olmuştur. İnşa edilen ve kurulan bir söylem olarak tarih anlayışı Foucault'da kendini güçlü bir şekilde gösterir. Foucault, tarih kurulurken onda yapılan düzenlemeleri oldukça önemser. Tarihyazımındaki filtreden geçirmelerin, hiyerarşilerin ve düzenlemelerin peşine düşer. Tarihin, Hegel'in ve öteki 19. yüzyıl filozoflarının öne sürdükleri ve tarihçilerin gündelik uygulamalarında hiç tartışmadan benimseyiverdikleri ilerleme, evrim, özgürlük ve bireyciliğin yükselişi gibi terimlerle yapılan teleolojik yorumlarının keskin bir eleştirisini sunar. Nietzsche'den devraldığı ve *soykütüğü* terimiyle adlandırdığı yaklaşımıyla, düşüncelerin evrimini ya da şimdiki sistemin kökenlerini izlemek yerine rastlantıların etkilerini vurgular. Kültürel süreksizlikleri ve kopuşları göz önünde bulundurur. 17. yüzyıl ortalarında sözcüklerle şeyler arasındaki ilişkinin değişmesi, 17. yüzyılda deliliğin, 19. yüzyılda ise cinselliğin icadını bunun önemli örnekleri olarak sunar.<sup>26</sup> Resmi söylem dahil hiçbir tarihsel yorumun tarafsız olmadığını, belirli bir bakış açısını yansıttığı özellikle vurgular. Foucaultcu bu perspektifi büyük bir oranda sahiplenmiş görünen postmodern söyleme göre de tarihsel bilgi, doğası itibariyle tarihçiler tarafından inşa edilen bir söylemdir. Bu itibarla, bir bilim alanı olmaktan ziyade yazarının öznel bakışına oldukça bağımlı edebi bir üründür. Bu fikrin önemli yazarlarından biri olan ve tarihyazımında dilin kullanımı yani kelimeler ve bunların ifade ediliş tarzının tarih bilgisi inşa etme sürecinde oynadığı önemli role dikkat çeken Alun Munslow'a göre tarih, tarihçilerin metinsel ürünüdür ve bir edebiyat biçimi olduklarından dolayı da kültürel birer pratikten ibarettirler.<sup>27</sup> Postmodern tarihçilerden Keith Jenkins de bu nevi bir yaklaşıma sahip yazarlardan biridir. Tarihin yazımı aşamasında yazarın hem elindeki malzemeyi serbestçe seçmesinin mümkün olması hem de kişisel tercihlerinin çok ön plana geçmesi ona göre tarihçinin de bir hikâye anlatıcısı olarak görülmesinde etkili olur. Tarihin, inşa edici ve anlatıcı olarak tarihçinin geçmişe yönelik bakış açısının yansımalarından başka bir şey olmadığını savunan Jenkins'e göre "tarih, tarihçiler tarafından inşa edilen ve sürekli değişen bir söylemdir."<sup>28</sup>

Bilim adamlarının öznel tutumlarını bilimsel üretim faaliyetinden tamamen soyutlamak neredeyse hiçbir bilim alanı için mümkün olma-

<sup>26</sup> Peter Burke, *Kültür Tarihi*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 80.

<sup>27</sup> Alun Munslow, *Deconstructing History*, New York: Routledge, 1997, s. 15.

<sup>28</sup> Keith Jenkins, *Re-thinking History*, London: Routledge, 2003, s. 13.

dığı gibi tarih için de mümkün değildir. Ancak burada tarih disiplini edebi bir niteliği haiz hale getiren şey yazarın seçimlerinin ve yorumlama alanının oldukça geniş bir skalada bulunuyor olmasıdır. Hem arşiv malzemelerinin hem de konunun seçiminde yazarın içinde bulunduğu şartların onun yönelişini büyük oranda belirleyebilme kapasitesi bunda oldukça etkilidir. Kaldı ki tarihçi bizzat tanıma imkânı bulamadığı geçmiş hakkında konuşurken zorunlu olarak kendi imgelemine başvurmak durumundadır. Tarihçinin hiçbir zaman tanıma imkânı bulamayacağı bir dünyayı yeniden inşa ederken ötekiyle yani geçmişle buluşmanın tek yolunun kendi imgelemine başvurmak olduğunu ifade eden Certeau tarihsel söylemin işte tam da bu mesafenin ortadan kaldırılmak suretiyle oluşturulduğunu ifade eder. Ona göre ötekinin yani geçmişin ölümü onu menzilin dışına çıkarır ve tarihyazımı yani tarih bu sayede tarihçinin imgelemi vasıtasıyla ortaya çıkar.<sup>29</sup> İşte bu imgelem sorunu tarihçinin yapıtının daima birtakım etkiler altında olduğunu vurgulamanın yolu haline getirilir. Kaldı ki postmodern tarih yaklaşımının önde gelen temsilcilerinden Jenkins tam da bu noktaya dikkat çeker. Tarihçilerin, fen bilimcileri gibi çalışma yaptıkları konuları doğrudan gözleme imkânına sahip olmadığını çünkü geçmişin yaşanmış ve bitmiş olduğunu, bir diğer deyişle, geçmiş ile tarih arasında ontolojik bir açıklık olduğunu savunan Jenkins, geçmişte yaşanmış olayların neredeyse sınırsız olduğunu ama bu olayların kaydedilmiş olanlarının ise oldukça sınırlı olduğunu belirtir. Yaşanmış olaylardan oldukça farklı ve bir o kadar da sınırlı anlamlar üretilebilen açık bir mekân olarak geçmiş, anlamı evrensel düzlemde açıklanan bir varlık olarak görülmemeli, metinlere tarih içinde farklı anlamlar ve biçimler veren çelişkili kullanım biçimleriyle örülü bir ilişkiler ağı şeklinde değerlendirilmelidir.<sup>30</sup> Bu bakış açısında metin, Peter Wollen'in, Octavio Paz'dan alıntılanarak belirttiği gibi, anlam üreten bir makinaya benzer.<sup>31</sup> Bir insan ve bir yazar tarafından üretilmiş olan metin yazarın düşüncelerini ifade edip temsil eder. Bununla da yetinmez, aynı zamanda kendi başına var olur. Bir diğer deyişle başka yazarlar tarafından da yeniden üretime açıktır. Yeniden yorumlama sarmalında metinler bir iletişim aracı olmak bir yana, iletişimin var olduğu mitinin karşı-

<sup>29</sup> Michel de Certeau, *Tarih ve Psikanaliz*, çev. Ayşegül Sönmezay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009a, s. 122.

<sup>30</sup> Chartier, *a.g.e.*, s. 54.

<sup>31</sup> Peter Wollen, *Sinemada Göstergeler ve Anlam*, çev. Zafer Aracagök, İstanbul: Metis Yayınları, 2017, s. 153.

sına dikilmiş bir meydan okuma gibidirler.<sup>32</sup> Dolayısıyla postmodern perspektifte hakikilik yerini gelip geçiciliğe bırakırken tarih de daha öznel bir girişim haline gelir. Görecelik nesnellığe, parçalara ayırma bütünleştirmeye tercih edilir.<sup>33</sup>

Nesnellik adına göreceliğe sahip çıkmak, halkın kültürüne, halka ve kendi tarihini yazma olanağına erişememiş olanlara yönelik gösterilen teveccühte de kendini gösterir. Postmodern tarih anlayışı tarafından bunlara duyulan ilgi, sözlü tarih ve yerel tarih çalışmalarını geleneksel tarihyazımı ve arşiv araştırmasına dayalı olarak hazırlanan çalışmalara denk hale getirir. Postmodern tarihçilere göre, çoğu yazılı formda olan arşiv belgeleri, tarihçilerin yazıları, resmi yazışmalardan oluşan kaynaklar ve bu kaynaklardan elde edilen kanıtlar aslında geçmişe değil geçmişe ilişkin yapılmış yorumlara işaret ettiklerinden dolayı sözlü tarih ve yerel tarih çalışmaları da bu statüde değerlendirilebilirler.<sup>34</sup> Bu nedenle geleneksel tarihçiler tarafından kıyıda köşede bırakılmış konular, dışlanmış ve ötekileştirilmiş gruplar, sessizler ve güçsüzler tarihin öznesi olarak incelenmeye başlanarak tarihin çalışma alanı haline getirilir. Resmi tarihlerin kayıt altına aldığı şeylerin yanına kayda geçirilmemişlerin hikayeleri, tarihsel anlatıları konur. Hem seçilerek oluşturulmuş hem de iktidarın kontrolündekiler tarafından kayıt altına alınmış tarihsel kayıtlara alternatif söylemler ortaya çıkartılır. Buradaki zorluk dikkate alınmayanların, kurucu yasanın ve öyküsünün dışında bırakılanların kültürünün sözlü geleneğinin taşıyıcılarının ya da şahitlerinin kayıt tutmaya pek yeltenmemiş olmalarıdır. Bu durumun da onları başkalarının bakış ve yorumlarına bağımlı hale getirmesidir. Orta çağlar üzerine bir araştırma yürütürken bu dezavantajlı durumla karşılaştığını belirten Ginzburg, tarihyazımında resmi anlatının gücünün ve arşivlerdeki etkililiğinin buna karşın dışlananların zayıflığının altını çizer. 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başındaki cadı mahkemelerini araştırıp cadılığın, bu işin kahramanları yani cadılar ve büyücüler için gerçekte ne anlam taşıdığını anlamak isteyen Ginzburg eldeki bilgilerin popüler cadılığı gerçek anlamıyla kavramayı umutsuzca önleyen birer engel oluşturduğunu belirtir. Çünkü arşivin onu tamamen eğitilmiş kaynaklardan türetilen engizisyonun cadılık kav-

<sup>32</sup> Wollen, *a.g.e.*, s. 145-146.

<sup>33</sup> Pauline Marie Rosenau, *Post-Moderizm ve Toplum Bilimleri*, çev. Tunçay Birkan, İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları, 2004, s. 26.

<sup>34</sup> David Andress, "Beyond Irony and Relativism: What is Postmodern History For?", *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, 1: 3, 1997, s. 311-326.

ramlarına çıkarttığını görmüştür.<sup>35</sup> Engizisyonun yazdığı cadılık tarihi daima batıl inançlılıkla, şeytana tapmayla ve günahla birleştirilmiştir. Ancak oldukça karmaşık ve iç içe geçmiş olaylardan oluşan geçmişin tek bir bakış açısıyla, basite indirgemeci veya toptancı bir yaklaşımla açıklanmasının doğru olmadığını vurgulayan postmodern argüman, bunun yerine söylemlerdeki çeşitliliği, dil oyunlarını, bilginin doğasını ve gerçeğin ne olduğunu sorgulayan bir bakış açısının ilerletilmesini savunur. Resmi tarihyazımı nerede kurumsallaşmış erklerin stratejilerini anlatırsa orada masalsı öyküler de kendi okur ve dinleyici kitlelerine taktik olasılıkları sunduğunun<sup>36</sup> bilinciyle gerçeğin farklı gruplar tarafından nasıl farklı algılandığını görme olasılığını ortaya çıkarır.<sup>37</sup>

Postmodern yaklaşım, tarihsel kaynak ve kanıtların yapısını, tarihçinin rolünü ve tarihyazımında kullanılan geleneksel tarih metodlarını eleştirerek tarihin epistemolojik temellerini sorgular. Kendi yaptığı işi *logos* buna karşın efsane derekesine indirdiklerini ise *mitos* olarak kodlayan geleneksel tarihçi yaklaşımına karşın, aklın biçimlerinde farklılıklar olduğunu ve kendinden menkul bir akıl biçimi olmadığını vurgular. Gerçekliğin, simgesel bir şekilde kurulduğunu ve değiştirildiğini savunan postmodern tarih anlayışı<sup>38</sup> bu simgesel gerçekliğin nasıl kurulduğuna, dilin bundaki işlevine odaklanır.

## Sonuç

Evrensel bir akıl ve yasa niteliğindeki kuramlar vasıtasıyla dünyayı açıklamaya çalışan modern bakış açısı, sınırları tersyüz edip muğlaklaştıran pek çok gelişme sonrasında yerini postmodern bilimsel perspektiflere bıraktı. Toplumsal ve tarihsel olguların birer metin olarak görüldüğü bu postmodern anlayış tarih disiplinini özellikle onun bilimsel niteliği bağlamında sorguladı. Tarihi tam anlamıyla bilimsel alanın dışına taşıyamamış olmakla birlikte, postmodern bakış açısı tarihin, geçmişin eksiksiz bir temsili olmaktan ziyade geçmişe ilişkin bir yorum olduğunu göstermeyi başardı. Tarihçinin bakış açısı bir kere mümkün yorumlar içerisinde yalnızca biri olarak görüldüğünden dolayı kendi tarihini yazamamış olanların, bastırılmışların ve kıyıya

<sup>35</sup> Carlo Ginzburg, *Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, çev. Ayşen Gür, İstanbul: Metis Yayınları, 2011, s. 20.

<sup>36</sup> Michel de Certeau, *Gündelik Hayatın Keşfi I*, çev. Lale Arslan Özcan, Ankara: Dost Yayınları, 2009, s. 96.

<sup>37</sup> Certeau, *a.g.e.*, s. 96.

<sup>38</sup> Rosenau, *a.g.e.*, s. 105.

köşeye itilmişlerin anlatıları teveccüh kazandı. Bu bakımdan postmodern perspektif sözlü gelenekleri, anlatıları ve tanıklıkları tarihyazımının bir malzemesi haline getirdi. İleride yapılacak çalışmalar, aşağıdan yazılan tarih olarak da adlandırılabilir bu nevi kaynaklara eğilerek belli dönemlerdeki farklı tarihsel yorumların ortaya çıkartılmasına önemli katkı sunabilirler.

## Kaynakça

- Andress, D., 1997, "Beyond Irony and Relativism: What is Postmodern History For?", *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice*, 1: 3, s. 311-326.
- Assman, J., 2018, *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Benjamin, W., 1993, *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bloor, D., 1991, *Knowledge and Social Imagery*, Chicago: Chicago University Press.
- Burke, P., 2008, *Kültür Tarihi*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cassirer, E., 1980, *İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Certeau, M., 2009, *Gündelik Hayatın Keşfi I*, çev. Lale Arslan Özcan, Ankara: Dost Yayınları.
- Certeau, M., 2009a, *Tarih ve Psikanaliz*, çev. Ayşegül Sönmezay, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Chartier, R. *Yeniden Geçmiş: Tarih, Yazılı Kültür, Toplum*, çev. Lale Arslan, Ankara: Dost Yayınları,
- Deleuze, G., 1998, *Proust ve Göstergeler*, çev. Ayşe Meral, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Derrida, J., 1982, *Margins of Philosophy*, trans. Alan Bass, Chicago: University of Chicago Press.
- Derrida, J., 1976, *Of Grammatology*, trans. Gayatri Chakravorty Spivak, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Derrida, J., 1978, *Writing and Difference*, trans. Alan Bass, Chicago: University of Chicago Press.
- Doltaş, D., 1999, *Postmodernizm: Tartışmalar ve Uygulamalar*, İstanbul: Telos Yayıncılık.
- Eliade, M., 1994, *Edebi Dönüş Mitosu*, çev. Ümit Altuğ, Ankara: İmge Kitabevi.
- Ginzburg, C., 2011, *Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*, çev. Ayşen Gür, İstanbul: Metis Yayınları.
- Gulbenkian Komisyonu, 2000, *Sosyal Bilimleri Açm*, İstanbul: Metis.

- Hobsbawm, E., 1995, *Milletler ve Milliyetler*, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Jenkins, K., 2003, *Re-thinking History*, London: Routledge.
- Kuhn, T. S., 2021, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, İstanbul: Kırmızı Yayınevi.
- Lyotard, J. F., 1984, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Munslow, A., 1997, *Deconstructing History*, New York: Routledge.
- Ricoeur, P., 2016, *Zaman ve Anlatı: Bir*, çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Rorty, R., 1989, *Contingency, Irony and Solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenau, P., 2004, M. *Post-Moderizm ve Toplum Bilimleri*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Treverso, E., 2009, *Geçmiş Kullanma Kılavuzu*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Versus Kitap.
- Treverso, E., 2013, *Savaş Alanı Olarak Tarih*, çev. Osman S. Binatlı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları,
- Wollen, P., 2017, *Sinemada Göstergeler ve Anlam*, çev. Zafer Aracagök, İstanbul: Metis Yayınları.